

Палагнюк В. В.

## МОТИВАЦІЙНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ ВИКЛАДАЧІВ-ПОЧАТКІВЦІВ ВНЗ

*У статті подано результати теоретичного аналізу мотиваційних детермінант проблеми адаптації викладачів-початківців ВНЗ. Розглянуто базові теорії і підходи.*

**Ключові слова:** мотив, мотивація, екстринсивна мотивація, інтринсивна мотивація, професійна адаптація.

*В статье представлены результаты теоретического анализа мотивационных детерминант проблемы адаптации начинающих преподавателей вуза. Рассмотрены базовые теории и подходы.*

**Ключевые слова:** мотив, мотивация, экстринсивна мотивация, интринсивна мотивация, профессиональная адаптация.

*In the article presented the results of theoretical analysis motivational determinants of problem of adaptation of teachers-beginners in university. Base theories and approaches are considered.*

**Keywords:** reason, motivation, extrinsic motivation, intrinsic motivation, professional adaptation.

Сучасний етап розвитку вищої освіти в Україні характеризується кардинальними і багатоплановими перетвореннями. У педагогічній діяльності вони характеризуються суттєвою зміною установок і стереотипів у свідомості, способі життя і адаптації до нових умов професійної діяльності. В умовах динамічних змін особливої актуальності набуває дослідження і виявлення впливу мотиваційних детермінант на професійну адаптацію і педагогічну діяльність загалом.

Для пояснення детермінації поведінки використовуються численні теорії мотивації, котрі побудовані на системі припущень про природу людини, встановлюють закони ініціації і регулювання людської поведінки і діяльності. Проблема мотиваційних детермінант розглядається у класичних теоріях мотивації К.Левіна, Г.Мюррея, Ф.Хайдера. Найбільш відомим варіантом сучасного синтезу цих теорій є концепція Х.Хекхаузена, яка включає як вплив ситуації і когнітивних атрибутів, так і стійких особистісних диспозицій – мотивів. За останні десятиріччя роботи самого Хекхаузена і його учнів вийшли за рамки

першопочаткової проблематики, охопивши всі аспекти психології мотивації і діяльності. Вивчаються загальні питання психології мотивації, її біологічні механізми (Д.Маккелелланд), взаємозв'язок з емоціями (Б.Вейнер), залежність від ціннісних орієнтацій (Н.Фізер), орієнтації на майбутнє (Дж.Рейнор, Дж. Рьодер), аналіз мотивації досягнення (Дж. Аткинсон, В.У. Мейер). Низка наукових праць стосується процесів метарівня – саморегуляції і самоконтролю особистості (Ф. Канфер, С. Хагерман, Х.У. Мишель, Ю. Бекман, Ю. Куль).

Дослідженню окремих аспектів професійної адаптації викладача приділяли значну увагу як вітчизняні науковці (Г.О. Балл, О.В. Глузман, Н.В. Гузій, О.І. Гура, О.А. Дубасенюк, О.Г. Мороз, С.В. Овдій, В.А. Семиченко, О.Г. Солодухова, І.І.Облес, А.В.Ащепков та ін.), так і зарубіжні (С.Г. Вершловський, С.О.Дружилов, І.Ф. Ісаєв, О.В. Коржуєв, Ю.П. Поваренков, В.О. Сластьонін, Ю.Г. Фокін та ін.).

Незважаючи на велику кількість теоретичних і практичних досліджень, що стосуються професійної адаптації викладачів ВНЗ і мотивації трудової діяльності в цілому, недостатньо вивченими є мотиваційні детермінанти, їх вплив і взаємозв'язок із професійною адаптацією викладачів-початківців ВНЗ.

Метою дослідження є розробка і теоретичне обґрунтування проблеми мотиваційних детермінант професійної адаптації викладачів-початківців ВНЗ.

Завдання дослідження:

– вивчення теоретичного стану проблеми мотиваційних детермінант професійної адаптації викладачів ВНЗ в теорії і практиці функціонування вищої школи;

– уточнення змісту і сутності поняття мотиваційних детермінант професійної адаптації викладачів-початківців педагогічного ВНЗ;

Мотиви вступу до педагогічного ВНЗ і вибору професії педагога різноманітні, варто зазначити, що деякі з них не відповідають основним цілям педагогічної діяльності [2, 279]. Знижується якість підготовки науково-педагогічних кадрів для вищої школи, що в свою чергу призводить до подальшої тривалої і малоефективної адаптації викладачів у зв'язку із низькою мотивацією до відповідної діяльності.

Мотивація адаптаційної поведінки є результатом дії двох факторів: особистісного і ситуаційного. Під особистісними факторами розуміються мотиваційні диспозиції особистості (потреби, мотиви, установки, цінності), під ситуаційними – зовнішні умови, що оточують суб'єкта діяльності (дії інших людей, відношення, оцінки, реакція оточуючих, фізичні умови і т.д.). Слід зазначити, що на думку Г.Г. Го-

релової, коли дослідження стосується зовнішніх факторів, то розглядаються перш за все не об'єктивні параметри середовища, а оцінки й інтерпретації особистістю контекстуальних аспектів своєї поведінки і діяльності, тобто суб'єктивного відображення об'єктивних умов і те значення, яке вона цим умовам надає [1, 121]. Людина діє у відповідності з тим, як вона оцінює та інтерпретує зовнішню реальність. Роль мотиваційних диспозицій у професійній адаптації викладача зводиться не стільки до прямої детермінації поведінки, скільки до участі у формуванні когнітивних оціночних схем, за допомогою яких людина інтерпритує ситуацію пристосування. Наступні дії є результатом відповідної інтерпритації. Для дослідження динаміки мотивації в процесі адаптації значний інтерес становить теорія самодетермінації і внутрішньої адаптації, розроблена Е. Л. Deci & Р. М. Ryan [9].

У зарубіжній психологічній літературі широко обговорюється питання про два види мотивації і їх характерних ознаках: екстренсивний (обумовлений зовнішніми умовами та обставинами) й інтринсивний (внутрішній, пов'язаний з особистісними диспозиціями: потребами, установками, інтересами, захопленнями, бажаннями), при якій дії і процеси вчиняються «з доброї волі» суб'єкта. У 50-х роках у вітчизняній психологічній науці розгорнулася дискусія стосовно того, чи є потреби (як внутрішній фактор) єдиним джерелом мотивації. Позитивно на це питання відповідали Г. А. Фортунатов, А.В. Петровський і Д.А. Кікнадзе. Проти цієї точки зору виступали психологи, які досліджували проблему волі. В. І. Селіванов, як і багато інших дослідників, зазначав, що не всі мотиви обумовлені потребами, що вплив навколишнього середовища породжує велику кількість мотивів, які не пов'язані з наявними потребами, відстоював точку зору, що різноманітні впливи, які йдуть від інших індивідів і предметів навколишньої реальності, викликають реакцію, яка не стосується його потреб або навіть всупереч останнім. Це відповідає уявленням про соціальну обумовленість поведінки людини, про провідну роль вольової регуляції, про обумовленість поведінки людини почуттям обов'язку, розумінням необхідності чи доцільності [2, 67].

Більшість психологів погоджуються з виділенням двох типів мотивації і співвідносних з ними двох типів поведінки: 1) зовнішньої мотивації (*extrinsic motivation*) і відповідно зовнішньо мотивованої поведінки (*extrinsic motivated behavior*) і 2) внутрішньої мотивації (*intrinsic motivation*) і відповідно внутрішньо мотивованої поведінки (*intrinsic behavior*). Єдності поглядів стосовно питання, чим відрізняється інтринсивно мотивована поведінка і екстринсивно мотивована пове-

дінка, досі не існує (що підтвердили матеріали опитування, яке було проведене серед спеціалістів у галузі психології праці). На думку Х. Хекхаузена, можна виділити, щонайменше, шість різних концепцій, які висувають на перший план різноманітні аспекти відмінностей чи в поведінкових проявах, чи у ставленні до базових процесів. Загальними для всіх них є лише розуміння інтринсивно мотивованої поведінки як такої, що вчиняється заради себе самого чи тісно з ним пов'язаних цільових станів як таких, що не можуть бути лише простим засобом досягнення інерідної до такої поведінки цілі [7].

Внутрішня мотивація – конструкт, що описує такий тип детермінації поведінки, коли ініціюючі і регулюючі фактори витікають із середини особистісного “Я» і повністю знаходяться в середині самої поведінки. “Внутрішньо мотивована діяльність не має заохочення, окрім власне активності. Люди займаються відповідною діяльністю заради неї самої, а не для досягнення яких-небудь зовнішніх винагород. Така діяльність є самоціллю, а не засобом для досягнення певної іншої цілі» [8].

Термін “внутрішня мотивація» вперше було застосовано в 1950 р. До цього часу популярність біхевіористичного підходу стала падати, і перш за все тому, що, незважаючи на спроби сформулювати універсальні закони людської поведінки, багато видів людської активності жодним чином не підпадали під інтерпретаційні схеми біхевіоризму. В. Харлоу постулював, наприклад, існування “маніпуляційно захоплення», Монтгомері – “дослідницьке захоплення», а Батлер – схильність до “зорового огляду». У 1956 році методологічний скептик психології Зігмунд Кох писав: “Мабуть, найбільш привабливою особливістю цих досліджень є все нарощуваний інтерес до феноменів, що явно належать до категорії “в собі і для себе» чи до існуючого інтринсивного різноманіття, до феноменів, для пояснення котрих не вистачає ресурсів екстринсивної граматики і котрі можуть бути ототожені з людиною навіть при вивченні на тваринах. Звичайно, я маю на увазі роботи з “дослідницьких», “маніпулятивних» захоплень і “пізнавальних потреб»... Якщо б менше часу витрачалось на постулювання нових захоплень і більше, скажімо, на звуження кола ознак, котрі примушують мавп “вирішувати» одні маніпулятивні завдання і не “вирішувати» інші, то це справді привело б нас до фактів, що потребують “інтринсивної граматики». Якщо б більше зусиль витрачалось на дослідження не того, що може “підкріплювати» ріст стимуляції, а того, які конкретні якості тих “стимулів», посилення яких справді підкріплює, то психологія могла б опинитись на порозі нового етапу свого розвитку [7].

У книзі «Динаміка поведінки» Вудвортс (R. S. Woodworth) вперше пропонує теорію первинності поведінки (behavior-primacy) з характерним для неї постулюванням вроджених механізмів розвитку сенсорних, моторних і когнітивних здібностей. Такого роду механізми приводяться до дії схильністю типу допитливості чи самоствердження по мірі їх розвитку, активність уже сама по собі приносить суб'єкту задоволення. Розвинута і мотивована таким чином активність може служити задоволенню фізіологічних потреб, але, тільки «таких, що збуджуються власними потребами, ... вона може протікати вільно і ефективно». Досить близько до цього й ольпортівський принцип функціональної автономії, згідно з яким першопочатково інструментальні дії можуть набувати самостійної (інтенсивної) привабливості.

Р. Уайт у статті «Перегляд мотивації: поняття компетентності» запропонував концептуально більш розроблену схему. Він вводить поняття «компетентність», що включає такі види поведінки, як маніпуляція, гра, творчість. На думку Уайта, активність, спрямована на отримання індивідом найбільшої ефективності при взаємодії з навколишніми, належить основному потоку поведінки, лише при необхідності перериває дії редуційованими захопленнями. Основною для такого роду активності він вважає «мотивацію діяльністю». При цьому мотивуючим є відчуття ефективності, а результатом активності – ріст різного роду компетентії. Із загальної мотивації дієвістю пізніше виділяються більш конкретні мотиви, такі як досягнення і самоствердження.

У результаті аналізу широкого кола англійської літератури В.І. Чирков здійснив узагальнення експериментальних і теоретичних досліджень стосовно впливу естринсивної і інтринсивної мотивації на поведінку, діяльність і психічні процеси опитантів за різними показниками: вік, раса, національність, професійна приналежність. Найбільш позитивний вплив як на пізнавальні процеси, так і на особистість в цілому здійснює внутрішня мотивація. Базовим чинником у відповідному процесі Р.Чармс визначає локус каузальності: «первинною мотиваційною схильністю людини є прагнення ефективно взаємодіяти з оточенням. Людина прагне до того, щоб бути причиною, джерелом своєї власної поведінки; вона прагне до особистісної каузальності». Далі, аналізуючи психологічну природу внутрішньої і зовнішньої мотивації, він використовує конструкт «локус каузальності». «Як тільки особистість починає сприймати себе як першопричину власної поведінки, ... можна говорити про внутрішню мотивацію активності. І, відповідно, коли особистість сприймає причина як зовнішні щодо

самої себе ..., то її активність є зовнішньо мотивованою» [5]. Таким чином, при внутрішній мотивації особистість має внутрішній локус каузальності (особистісну причинність) – тобто особистість має уявлення про те, що причини, які обумовлюють її поведінку, знаходяться в середині неї, і вона здійснює вчинки за своєю волею. При зовнішній мотивації особистість характеризується зовнішнім локусом каузальності, тобто вважає, що причини, які детермінують її поведінку і діяльність, знаходяться назовні щодо ставлення до її «Я».

На думку Е. П. Ільїна, особистість, здійснюючи будь-який вид діяльності, не може не залежати у своїх рішеннях і вчинках від впливу оточення, тобто виключається присутність лише екстринсивної чи інтринсивної мотивації у людини. Така залежність може бути кількох видів:

- референтна залежність, виявляється тоді, коли людина, не задумуючись, некритично запозичує установки, норми поведінки, спосіб життя, прагнучи завдяки цьому стати схожою на «справжню людину», бути зарахованою до певного кола, певної референтної групи;

- інформаційна залежність виникає в тих випадках, коли людина досягаючи певної цілі, не володіє відповідною інформацією. Вона змушена критично використовувати інформацію, отриману від «більш інформованого», на її думку, суб'єкта;

- владна залежність – залежність індивіда від людини, наділеної спеціальними повноваженнями, яка володіє високим авторитетом.

Спираючись на праці Вудвортса і Уайта, Дісі висуває гіпотезу про існування двох фундаментальних мотиваційних тенденцій: потреби до самодетермінації і компетентності. Відповідно до цієї гіпотези, людина має вроджену тенденцію до виконання таких видів активності, які дають їй відчуття присутності каузальності і майстерності. Важливою потребою особистості є прагнення до компетентності і майстерності. Чим сильніше діяльність дозволяє людині відчувати себе компетентним і ефективним, тим більша у неї буде внутрішня мотивація до такого виду діяльності. Відповідно, ті умови і фактори, які підвищують відчуття компетентності, повинні підвищувати і внутрішню мотивацію, що є досить важливим у процесі адаптації особистості. Головним із таких факторів є характер самої діяльності: вона повинна бути оптимального рівня складності. Складна діяльність творчого характеру дозволяє реалізовувати свою майстерність і відчувати себе ефективним, тобто у неї високі адаптаційні можливості. Тобто, такий висновок може бути перенесений на професійно-педагогічну діяльність. Впевненість людини у своїй компетентності під-

кріплюється зворотнім зв'язком. Будь-який фактор навколишнього середовища, пов'язаний з ініціацією і регуляцією поведінки і діяльності людини, має два аспекти: контролюючий та інформуючий. Дія зовнішнього стимулу характеризується контролюванням. Інформування, на відміну від контролювання, сприймається суб'єктом не як примус, а оцінюється ним як прагнення проінформувати його про умови і наслідки діяльності, рівні успішності і ступені майстерності. Контролюючі фактори зменшують внутрішню мотивацію, оскільки призводять до екстерналізації локусу причинності.

На сьогодні існує багато різноманітних класифікацій мотивів професійної діяльності, але типологія класифікації, виділена різними дослідниками, нерівноцінна. Одні йдуть по шляху наукового обґрунтування виділених мотивів (Е. Ро), інші спираються на власні емпіричні дослідження (М. Вернон, Ф. Герцберг). Однією з найбільш відомих теорій професійної мотивації є так звана двофакторна теорія задоволеності працею Ф. Герцберга, його дослідження вказують на те, що мотивацію можна охарактеризувати за допомогою двох основних потреб: потреби у досягненнях і потреби у запобіганні невдач. Е. Ро базує свою класифікацію професійних мотивів на класифікації А. Маслоу, в якій виділені рівні потреб і їх ієрархія [3].

При узагальненні теорій професійної мотивації виділяється три групи мотивів, які спонукають людину до професійної діяльності:

- мотиви суспільного характеру. Усвідомлення необхідності принести користь суспільству, бажання надавати допомогу іншим людям;
- мотиви отримання матеріальних благ для себе і сім'ї: отримання коштів для задоволення матеріальних і духовних потреб;
- задоволення потреби у самоактуалізації, самовираженні, самореалізації. У процесі діяльності людина отримує задоволення від творчості, виправдовує смисл свого існування.

Вивчення мотивів дає нам лише загальну картину, не пояснюючи основних закономірностей становлення професійної мотивації в ситуації адаптації особистості в діяльність. Питання професійної мотивації зазвичай пов'язують із потребами. Однак чи може певна потреба, наприклад, потреба в самоактуалізації в педагогічній професії, сама по собі породжувати конкретну діяльність.

Згідно з О.М. Леонтьєвим, необхідно розрізняти потребу як внутрішню умову чи передумову діяльності і потреби як того, що направляє і регулює діяльність. У першому випадку – це стан необхідності, при якому предмет потреби чітко не визначений. Він може викликати лише не цілеспрямовані пошукові рухи. В результаті відповідної ак-



тивності індивід випадково знаходить необхідний предмет, і в цьому акті опредмечується. Саме опредмечування і виступає як основа направленої діяльності. Для опредмечування потреби в професійній самоактуалізації вона повинна бути співвіднесена з конкретною ситуацією свого задоволення. Потреба і ситуація з'єднуються в певному новоутворенні, яке в теорії Д.Н. Узнадзе визначається як установка. В цьому випадку «У суб'єкта виникає специфічний стан, який можна характеризувати як готовність, як установку до здійснення визначеної діяльності, направленої на задоволення його актуальної потреби». Цей стан, власне, змінює самого суб'єкта.

Насичення функціональної чи будь-якої іншої потреби інколи «пошкоджує» мотиваційну основу поведінки і діяльності, змінюючи суб'єктивну цінність докорінним чином. Що може призвести до припинення відповідної діяльності і заміни її іншою професійною діяльністю. Особливо часто така зміна спостерігається у педагогічній професії. Однак найчастіше суб'єкт довільно не перериває свою професійну діяльність не тому, що немає іншого виходу. Людина не залежить від влади механіки мотиваційних сил, автоматичних змін у системі потреб. Вона може коригувати цей процес, мимовільно змінюючи цінність здійснюваної поведінки і діяльності. В цьому і знаходить своє вираження вольовий або особистісний рівень саморегуляції. Пов'язуючи свою поведінку з новими мотивами, розширюючи коло суміжних потреб, особистість збільшує цінність діяльності, що дозволяє їй успішно долати наявні труднощі.

Мотиваційні детермінанти є одним із базових конструктів, що здійснюють безпосередній вплив на характер і ефективність протікання адаптаційного процесу викладача ВНЗ. Завдяки системному впливу екстринсивних та інтринсивних факторів регулюється швидкість пристосування до навколишнього середовища (позитивних і негативних виробничих факторів), оцінка і можливість прикладного застосування знань і умінь в навчально-виховному процесі, ототожнення професійної діяльності з зацікавленнями і схильностями, актуалізуючись у смисловій сфері. Завдяки механізмам саморегуляції суб'єкт оптимізує умови і спосіб здійснення діяльності, сприяючи когнітивній рівновазі між рівнем домагань і власне здібностями.

Перспективною лінією досліджень стає співвідношення мотиваційних детермінант і процесу саморегуляції шляхом вольових зусиль в процесі професійної адаптації і становлення особистості викладача-початківця. Дослідження відповідних конструктів дозволить не тільки ефективно супроводжувати процес адаптації викладача-почат-



ківця, але і коригувати подальший навчально виховний процес з можливістю динамічного реагування на актуальні потреби суспільства.

### **Література:**

1. Горелова Г. Г. Кризисы личности и педагогическая профессия. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2004. – 320 с.
2. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2004. – 509 с.
3. Мотивация и личность / А. Маслоу. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2006. – 352 с.
4. Мотивация поведения: биологические, когнитивные и социальные аспекты / Р. Фрэнкин. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 651 с.
5. Прохоров А.О. Психические состояния и их проявление в учебном процессе. – Казань, 1991.
6. Психология личности / Дж. Капрара, Д. Сервон. – СПб.: Питер, 2003. – 640 с.
7. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: В 2 т. Т. 2. – М: Педагогика, 1986. – С. 234-248.
8. Чирков В.И. Самодетерминация и внутренняя мотивация // Вопр. психол. – 1996. – № 6. – С. 116-132.
9. Richard M. Ryan, Edward L. Deci. Intrinsic and extrinsic motivation // Contemporary educational psychology, 2000. 25, p.54-67.